

A SZEGEDI SZENT DEMETER-TEPLOM ÉPÍTÉS-TÖRTÉNETE.

A szegedi Szent Demeter-templom bontása c. értekezésemben (Dolgozatok, 1925, 61—74) ismertettem azt az átmeneti stíli nyolcszögű toronyt, amely e barokk stíli templom tornyának belsejéből mindnyájunk nagy meglepetésére napfényre került,¹⁾ és ugyanott megemlítettem azt is, hogy a templom bontása alkalmával előkerült régi téglákból és falrészletekből a Szent Demeter-templomnak négy egymásután következő építési korát lehetett megállapítani.

A templomot azóta, a fennebb említett torony kivételével, a föld színéig teljesen lebontották, de a XVIII. sz.-i kriptá és az alapfalak érintetlenül benne maradtak a földben. 1926 december havában Szeged város tanácsának segítségével ásást kezdtem a lebontott templom homlokzata előtti téren, a nyolcszögű torony környékén, s ott csakhamar rá is találtam néhány régi és kétségtelenül a templomhoz tartozó alapfalra, de az időnek rosszrafordulta és az ásási költségek elfogyása miatt akkor abban kellett hagynom az ásást. Ez év tavaszán azután, a fogadalmi templom építési munkáinak megindulásával, sor került a templom elé tervezett terrasz megépítésére, s mivel ez éppen a régi templom területére esik, szükségesnek mutatkozott a még a földben levő kriptának felbontása és az üregek betömése. Ezt az alkalmat használtam fel arra, hogy a Szent Demeter-templomnak még a föld alatt levő alapfalait is átkutassam. A munka, sajnos nem egészen úgy folyt, hogy ezt a régészeti szempontok kívánták volna, de alkalmazkodnom kellett a körülményekhez. S bár ezeknek kényszerítő hatása alatt nem lehetett minden részletre kiterjedő, legalaposabb kutatást végrehajtani, mégis sikerült sok érdekes részletkérdésre feleletet kapnom. Kiderült pl. egyebek közt az, hogy a Szent Demeter-templomnak nem, mint eddig hittem, *négy*, hanem *öt* építési korszaka volt. A régi templomnak és közvetlen környékének nagy része azonban még most is felásatlan, pedig egészen bizonyos, hogy a mai Templom-tér földjében még sok archeológiai tanulság lappang.

¹⁾ Mivel a Műemlékek Orsz. Bizottsága azt műemléknek nyilvánította, a városi tanács elhatározta fenntartását és elrendelte restaurálását. Ez azóta meg is történt. Hogy miként, azt lesz még alkalmam máskor elmondanom.

Az alábbiakban össze akarom foglalni azon megfigyeléseket, melyeket a Szent Demeter-templom lebontása és alapfalainak kiásása alkalmával tehettem, s azon következtetéseket, melyeket ezekből a templom építéstörténetére vonatkozólag le lehet vonni.

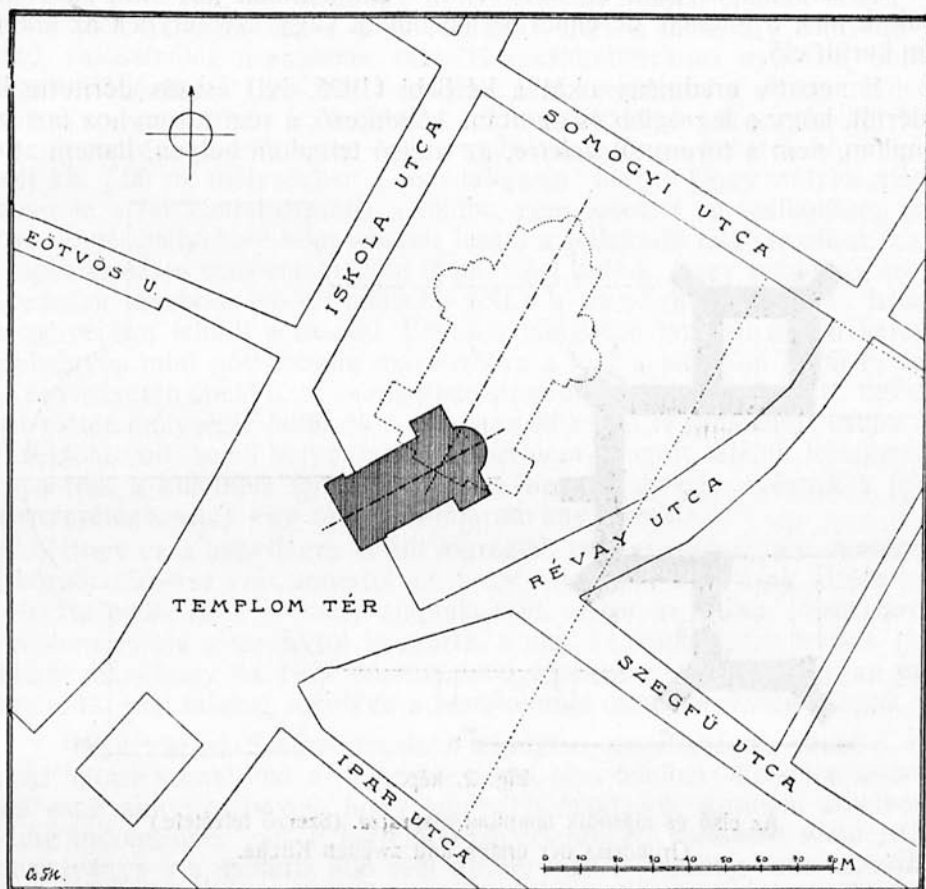

Fig. 1. kép,

A szegedi Szt. Demeter-templom helyzetrajza.
Lageplan der Kirche des H. Demetrius.

I.

Mivel a legutolsó, most már lebontott templom tornya a templom nyugati végén állott, s a templom hajója és szentélye ettől keletre volt, feltehetjük azt, hogy a legrégebb, a XIII. sz.-ból való toronyhoz tartozott

templom is ugyanilyen helyzetű volt. Erre a hazai analógiák tömege utalt, amelyek szerint középkori templomainknál, főleg plébánia-templomainknál, a torony vagy a tornyok mindig az építmény nyugati végén állottak. Meglepő volt azért az, hogy a Demeter-templom szentélyének 1913. évi bontása alkalmával csak az utolsóelőtti templomnak gót stíli zárófalát találták meg a földben, de ennél régiebb falnak vagy szentélynek az alapja nem került elő.

E negatív eredmény okát a későbbi (1926. évi) ásatás derítette ki. Kiderült, hogy a legrégebb és az utána következő, a régi toronyhoz tartozó templom, nem a toronytól *keletre*, az utolsó templom helyén, hanem attól

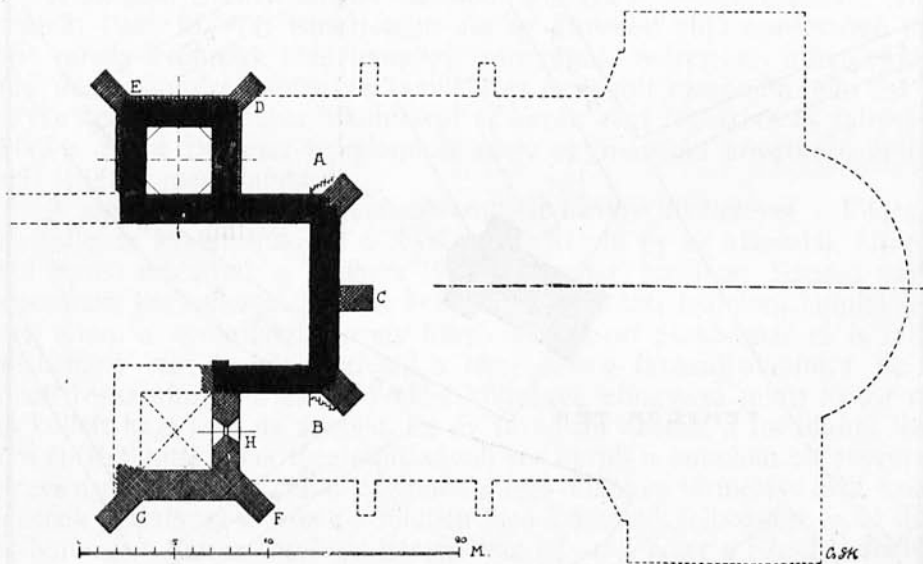

Fig. 2. kép.

Az első és második templom alaprajza. (Szerző felvétele.)

Grundrisz der ersten und zweiten Kirche.

nyugatra fekiült, a Szentháromság-szobor helyén. E szerint tehát a nyolcszögű torony abban az időben nem az akkori templom nyugati végén állott, hanem a szentély mellett, annak északi oldalán. Az is meglepő volt, hogy a torony mellett megtalált legrégebb szentély alapfala nem a várt félköríves, hanem egyenes vonallal záródónak mutatkozott.

A 2. képen a legrégebb falak fekete szímmel vannak jelezve. Látjuk, hogy az alsó részében négyzetes toronyhoz délkeletre csatlakozik egy négyszögű helyiség, amelyet három oldalról három régi fal határol. Ez a pontosan 7.20 m. széles helyiség volt az *első templom* szentélye.

Az 1.40—1.50 m. széles fal téglái $24 \times 12 \times 6$ cm. méretűek s valami barnás színű kemény habarcsba vannak rakva. A fal két sarkán (2. kép A és B) most egy-egy diagonálisra állított saroktámpillér van, de a tüzetes vizsgálat kiderítette, hogy ezek más méretű téglákból valók és más színű habarcsba vannak rakva, és így nyilvánvalóan később épültek hozzá. Sőt mikor mélyebbre ástunk le, a pillérek alatt más, a fallal egy irányban haladó, valószínűleg lizenáknak vagy támasztópilléreknek nyomait, (letöredezett kiálló tégláit) találtuk meg. Ez a régi szentélyfal a torony mellett 2 m. mélyre, a szemben levő oldalon 2.50 m. mélyre, a két sarokpillér közti részen pedig 2 m. mélységig volt lerombolva, csak a két sarok körüli része volt kb. 1.00 m. mélységben a mai talajszin alatt. Hogy milyen mélyre megy le a fal fundamentuma a földbe, nem lehetett megállapítani, mert 2.85 m.-nél mélyebbre nem lehetett leásni a felfakadó talajvíz miatt. Ez az állapot azonban nem volt mindig ilyen, mert tudjuk, hogy a talajvíz szintje Szegeden régebben sokkal mélyebb volt s a templom körül a föld felszíne is mélyebben feküdt a mainál. Egészen világosan látszott a föld kereszt-szelvényén mint nőtt mindig magasabbra a föld a templom körül és ezzel az egymásután épülő templomok padozatmagassága is emelkedett. Egészen két méter mélységig belül és a templom külsején is mindenütt csupa törmelékföld volt, sehol bolygatatlan földet nem lehetett találni. Rétegenként látszottak a különféle feltölések, közbe-közbe egy-egy égésnek a fekete pernyerétege, vagy egy régi padlómaradvány darabja.

Hogy ez a napvilágra került legrégibb falazat csakugyan *szentélynek* a körülhatárolása volt, mutatja az, hogy a későbbi átépítések idején is az volt. Ha pedig ez a szentély alapfala volt, akkor az ehhez hozzátartozó templom hajója a toronytól nyugatra, a mai Templom-téren feküdt. Emlegettem már, hogy az 1926 telén végzett ásatásaim alatt csakugyan találtam is ott régi falakat, amelyek a templommal összefüggésben vannak.

Hogy vajon Szeged legelső, legrégibb templomának része-e ez a most feltárt szentélyfal arra persze senki sem felelhet: Ebben a tekintetben csak annyi bizonyos, hogy legrégibb mindazok sorában, amelyekről eddig tudomásunk van. E legrégibb ismert szegedi templom szentélyének maradványa s a mellette álló régi torony közötti viszony sem tisztázható még egyelőre. Nem tudjuk még eldönteni, hogy az a templom, melynek most megtaláltuk a szentélyét, s a mellette álló torony egyszerre épültek-e s szervesen össze vannak-e egymással kapcsolva, mert a torony alsó (négyzetű) részének eredeti téglái különféle későbbi burkolások alatt lappanganak. Ezeket majd csak akkor lehet pontosan megvizsgálni és a szentélyfal tégláival összehasonlítani, ha majd sor kerül a torony belsejének restaurálására. De annyi bizonyos, hogy a torony felső (nyolcszögű) része nem épült a szentéllyel egyidőben. A torony felső téglája ugyanis $28 \times 13 \times 4.5$ cm. méretű (Möller István professor szerint: IV. Béla király korabeli téгла) a szentélyfal téglája pedig $24 \times 12 \times 6$ cm. Egészen bizonyos

tehát, hogy ez a templom, amelynek most feltártuk a szentélyét régibb, mint az átmeneti stíli nyolcszögű torony. S mivel ez utóbbi a XIII. sz. közepére van datálva, azért a templom építésének kora a *XII. sz. végére vagy a XIII. sz. elejére* teendő.

II.

A 2. sz. képen azt látjuk, hogy a szentély két sarkához későbbi korban két támasztó pillért illesztettek (A és B), sőt még a záró fal közepére is egyet (C). Ugyanakkor falazták körül négyszögűvé a korábban nyolcszögű tornyot, s látták el ezt is két saroktámpillérrel (D és E). Az ilymódon körülfalazott és négyszögűre alakított toronynak párját építették meg a szentély tulsó oldalán. Ennek a második toronynak két fala meglehetősen magasságra nyúlt még a legutolsó, most lebontott Demeter-templom korában is, természetesen megcsonkítva és körülfalazva. A 2. képen F-nél látható saroktámpillér le volt faragva (l. 7. kép F), a másik G-nél látható párja pedig a földig lerombolva, úgy, hogy csak a földben levő alapja maradt meg. Nevezetes az is, hogy ennek a második toronynak keletre tekintő oldalán egy teljesen ép csúcsíves ablak volt, (2. kép H.), amelyet alkalmasint még a XV. sz.-ban falaztak el, s ilyen állapotban rejtőzött a körülfalazott falban egészen az 1925. évi kibontásáig. (3. kép). A sok rongálást és javítást mutató falakon világosan látszott még az egykorú vakolás, sőt a második torony belsejében meglátszott a boltozásnak a nyoma is. Mit lehet mind a tényekből következtetni?

Szerintem azt, hogy miután az a régi templom, amelynek szentélymaradványát most feltártuk, elpusztult, vagy miután lerombolták: alapfalainak felhasználásával a réginél valószínűleg nagyobb, de mindenesetre magasabb templomot építettek, még pedig már nem átmeneti stílusút, hanem *gótikusat*. A szentélyt azért kellett támasztópillérekkel erősíteni, mert falai a régibb, valószínűleg lapos menyezetet ebirták ugyan, de a boltozatot már nem birták volna. A régi nyolcszögű tornyot is egyrészt azért kellett körülfalazni és saroktámpillérekkel erősíteni, mert gyenge volt s nem bírta volna el a ráhelyezett új emeletet, másrészt meg azért, mert az *átmeneti stíl* korából való külseje nem illett volna a másik torony megmaradt ablakának tanúsága szerint *gót stílusban* épült új templomhoz. Az ekként *másodiknak* meghatározott templomnak építéskora talán a *XIV. sz. elejére* tehető, erre utal a téglaméreteken kívül még a toronyablak egyszerűsége is.

Ennek a második templomnak a hajója szintén a mai Templom-téren állott ugyanazon a helyen, amelyen az első templom, amelynek a szentélyét megtartotta. De hogy ez a templom milyen és mekkora volt, egyhajós-e vagy háromhajós, azt sajnos nem tudjuk, ezt csak a Templom-térnek felásása alapján lehetne eldönteni. Az első templom nem lehetett

valami nagyobb terjedelmű, ezt a szentély méreteiből és a torony kicsinységéből is lehet következtetni. A második talán valamivel nagyobb volt, következtetve abból, hogy második tornyot is építettek hozzá.

A toronytól nyugatra, tehát a mai Templom-téren állott régi templomnak némi nyomát úgy látszik még sokáig annak pusztulása után is észlelték. Az Arch. Ért. 1869. évi (II, 110) évfolyamában említik, egy bekiлдött tэрrajzzal kapcsolatban, hogy a Demeter-templom nyugat felé lehetett hosszabb, „mivel a templom hosszvonalában az alapfalazat nyomait mai nap is láthatni.“ *Dudás Gyula* pedig 1889-ben írja (Arch. Ért. U. F. IX, 239), hogy „a város levéltárában még pár évtizeddel ezelőtt létezett egy tэрrajz, mely 1740-ben készült, s mely szerint romok a mai templom előtti tэрre is messze kinyúltak, s mint a fal- és pillérmaradványok mutat-

Fig. 3. kép.

A második templom ablaka.
Fenster der zweiten Kirche.

ták, e templom valószínűleg hármashajós épület volt.“ *Dudás* meg is rajzolta akkor a Demeter-templomnak véleménye szerinti alaprajzát, de miután ő a földben lappangó torony melletti szentélyt nem ismerhette, a XV. sz.-beli később leírandó kései gót templom hajóját tekintette szentélynek s ahhoz tartozónak vélte a templomtéri romokat.

A két első templomnak, mint már többször említettem, s amint az a 2. képből is látható, u. n. *egyenes záródású* szentélye volt. Ez a derékszögű egyenes szentélyzárás pedig megfelel a *ciszterciák* építő-sémájának, amely a franciaországi Fontenay cisztercita-templomtól veszi eredetét. Ilyen alakú szentélyeket Magyarországon is építettek, mert ilyen az *apátfalvi* cisztercita-templom szentélye, és ilyen az azelőtt *cikádorinak*

vélt, *széplaki* (Békefi R. A cikádori apátság története), valamint a győr-megyei *árpási* prépostsági templom, a *magyar-orbói* és a *csütörtökhelyi* XIII. sz.-beli templomok szentélye is.

Cisztercita-templom nem lehetett a szegedi Szent Demeter-templom, mert eddigi tudomásunk szerint Szegeden a cisztercita-rendnek nem volt háza, sem temploma. Itt tehát csak arról lehet szó, hogy a templomot a cisztercita-templomok mintájára építették, amihez való minta valószínűleg volt a közelben is, mint a torontálmegyei *Egresben* létezett cisztercita templom. Vagy a szerém-megyei *bélakúti*, más néven *pétervárad*i apátsági templomra is gondolhatunk, mely utóbbit IV. Béla király alapította. A szegedieknek ugyanis a Szerémségben feküdtek a szőleik a régi időben s így talán érthető volna a közeli kapcsolat. A *cikádori* (Báttaszék) cisztercita apátság sem feküdt nagyon messze Szegedtől. A megmentett nyolcszögű torony átmeneti stílus a rajta mutatkozó csücsív még úgyszólván csak dekoratív elem s nem konstrukció, a gót stílus feltünésének első, gyenge jele. Érdekes tehát az előbbivel kapcsolatban megemlíteni, hogy a csücsív a cisztercitákkal érkezett hozzánk Franciaországból s a ciszterciták templomai átmeneti stílusban épültek. (Békefi R. A pásztói apátság tört. 41.)

III.

A XVIII. sz.-beli utolsó templom kriptájának elbontása és a templom középső területének felásása közben egy régi fal került elő a földből, a mely a 4. képbeli B jelzésű pillértől indulva kelet felé haladt, egyébként pedig a kriptaboltozat egyik támasztójául szolgált. Körülbelül 4 m. hosszúság után megszűnt ez a fal, illetőleg irányt változtatott s az utána való haladás eredményeként föltárult egy újabb, a nyolcszög három oldalával záródó szentélynek teljes alakja, amelynek másik hosszfa a régi apsis A jelzésű pilléréhez csatlakozott. Ez az újabb szentély pontosan ugyanolyan széles, mint a régi volt (7.20), azonkívül meghosszabbította a régi szentélyt (belül mérve) 5.20 m.-rel. Három sarkán, (4. kép K, L M) még megvan a saroktámpillér, a negyedik (J), áldozatul esett a barokk templom kriptaeépítésének, amikor azt lefaragták, mert útban volt. Egyébként akkor az egész falat külső oldalán B-től J-ig végig lefaragták, egészen a 2.5 m. mélységben levő faragott homokkőből való fundamentumig, mert arra helyezték a kripa dongaboltozatának a vállát. Kemény munka lehetett ez a lefaragás, mert az egész szentélyfal az összes, a templom területén talált falmaradványok között, a legkeményebb, mert a legszilárdabb, iszapolt agyagból készített téglából és igen kemény fehér színű habarccsal van megépítve. A mindenütt egyformán pontosan 29×14×6 cm. méretű téglák olyan erősen tapadnak össze, hogy ép téglát alig-alig lehetett kiszedni a falból. S míg a többi fal többé-kevésbé nagy százalékban tégladarabokból és törmelékkel épült és az előző templomok régi téglája is mindig fel van

használva bennük, addig ez a fal egységes, egyfajta téglából s csupa egész darabból épült. A fal vastagsága 1.00 m., felső szélé pedig az utolsó templom padlója alatt 0.60—1.00 m. mélységben kezdődik. Itt tehát, egy olyan *harmadik* építésnek a szentélye került elő, amely ellentétben az eddigiékel, nagyobb gondtal, nagyobb anyagi eszközökkel, talán művészebb kivitelben épült. Hogy ez a falazat az újabbi és az előbb tárgyalt egyenes záródású szentélyé a régibb, azt világosan mutatta a két fal csatlakozása A-nál és B-nél. A falazat, téglá és vakolat vizsgálata alapján ezt a szentélyt a *XIV. század végére*, Zsigmond király uralkodásának idejére tehetjük. Hogy ezen harmadik építés alkalmával egészen új templom épült-e, vagy csak a régi templomhajóhoz építették-e az új szentélyt, azt persze

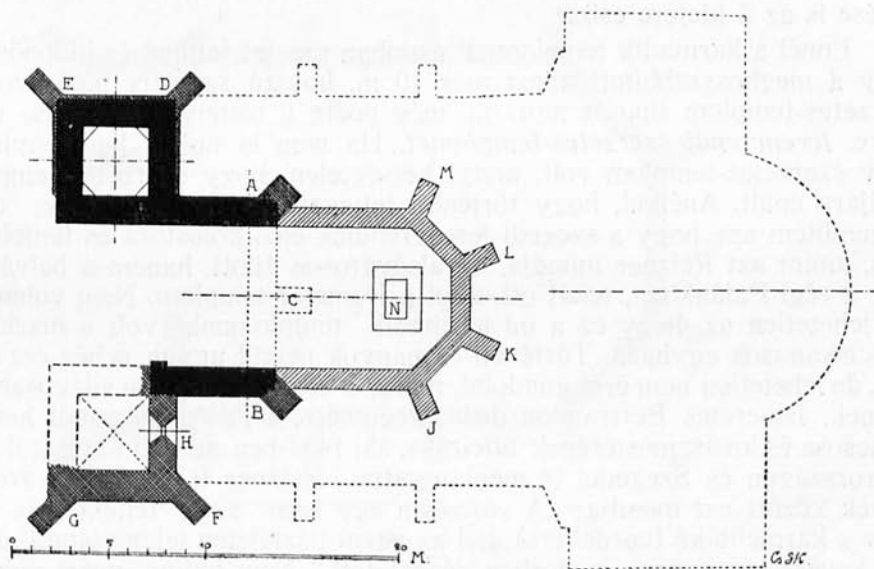

Fig. 4. kép.

A harmadik templom alaprajza. (Szerző felvétele.)
Grundrisz der dritten Kirche.

egyelőre nem lehet eldönteni, de a Templom-tér felásása talán erre is világot vethetne. Hogy legalább is a szentélyt nagyobbították az egészen bizonyos. S ezt a nagyobbítást úgy végezték, hogy megtartván a régi szentély két oldalfalát, a hátsó egyenes falat lerombolták az akkori föld színéig, s az új szentély falát simán hozzacsatlakoztatták A-nál és B-nél a régi falakhoz. A szentély megfelelő helyén (4. kép N), előkerült egy olyan négyzet befoglaló falazat (csupa régi darab-téglából rakva), amely csak az *oltár* alapja lehetett. Még pedig olyan oltáré, amely sírt rejtett

magában. Sajnos semmiféle olyan részlet, amiből a templom kivételére, díszítésére vagy berendezésére következtetni lehetne, nem maradt fenn. A fennebb említett faragott homokkőből való alapzaton kívül (amely azonban minden disz és profil nélkül való), nem maradt meg semmi, de még egy darab vakolat sem a fal oldaláról.

Ez a szentély (és talán a hozzátartozó templom), mint fennebb már említettük, Zsigmond király idejében, a XIV. század végén épült. Lehet, hogy éppen ő építette, bár erre vonatkozó okmányunk nincsen. De Zsigmond király gyakran volt vendége Szegednek, a többi között 1394-ben huzamosabb ideig (Reizner Szeged tört. I, 44), nem lehetetlen tehát, hogy éppen erre az időre esik ez a szentély-nagyobbítás vagy templomépítés is. Hiszen a régi belvárosnak, a Palánknak kerítéssel és árokkal való körülvevése is az ő idejére esik.

Ennél a harmadik templomnál azonban megint feltűnő és különös az, hogy a meghosszabbított, most már 10 m. hosszú szentély határozottan szerzetes-templom típusát mutatja, még pedig a torony elhelyezése után ítélve, *ferencrendi szerzetes-templomét*. Ha nem is tudjuk bebizonyítani, hogy szerzetes-templom volt, annyi kétségtelen, hogy szerzetes-templom módjára épült. Anélkül, hogy történeti fejtegetésbe bocsátkoznánk, csak megemlítem azt, hogy a szegedi ferencrendiek első kolostora és temploma nem, amint azt Reizner mondja, az alsóvárosban állott, hanem a belvárosban, a régi Palánkban, tehát ott, ahol a Demeter-templom. Nem volna tehát lehetetlen az, hogy ez a mi harmadik templomunk volt a mariánus franciskánusok egyháza. Történeti okmányok nélkül ugyan nehéz ezt állítani, de lehetetlen nem erre gondolni, mikor a régi falak olyan világosan beszélnek. Ismeretes Bertrandon de la Brocquiére, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa és lovászmesterének útleírása, aki 1432-ben utazott keresztül Magyarországon és Szegedet is meglátogatta. Reizner (i. m. I. 46.) szerint többek között azt mondja: „A városban egy igen szép templom is van, mely a karmelitáké (cordeliers), hol az isteni tiszteleten jelen voltam, mely egy kevéssé magyaros modorban végeztetett.” Nem tudom, miért mondja Reizner a *cordeliereket karmelitáknak*, amikor ez tulajdonképen *franciskánust* jelent, ahogy az Szamota, (Régi utazások, 93) könyvében is meg van írva, ahol különben ez a hely így hangzik: „A ferencrendieknek a városban szép templomjuk van, . . .” Reizner (i. m. III. 10), ugyan az alsóvárosi templomot véli felismerni fenti útleírásban, de azóta tudjuk, hogy Alsóvárosban csak jóval később, 1480-ban kezdték meg a szigorúbb ferencrendiek a templom építését, ami ellen akkor a palánkbéli mariánus-ferencesek élénken tiltakoztak. (Karácsonyi J. Szt. Ferenc rendjének története, I, 271, 353. II. 160.). Ha tehát Bertrand de la Brocquiére 1432-ben Szegeden franciskánus-templomot látogatott, az csak a palánkbéli lehetett. S ha az a templom olyan szép volt, hogy még a messzi földet bejárta francia lovagnak is feltűnt, nem lehetett az szegény koldulóbarátok kolostor-temploma, ha-

nem csak a mi harmadik, talán Zsigmond király építette Demeter-templomunk, amelyben abban az időben a mariánus-franciskánusok láthatták el a plébánia teendőit. Ez azonban olyan kérdés, amelynek eldöntése inkább a történettudósok feladata.

IV.

Az első, második és harmadik templom, és természetesen a hozzájuk tartozó szentélyek is elpusztultak és eltiűntek s helyettük épült egy újabb, valószínűleg *negyedik* templom. (5. kép). A pusztulásból csak az

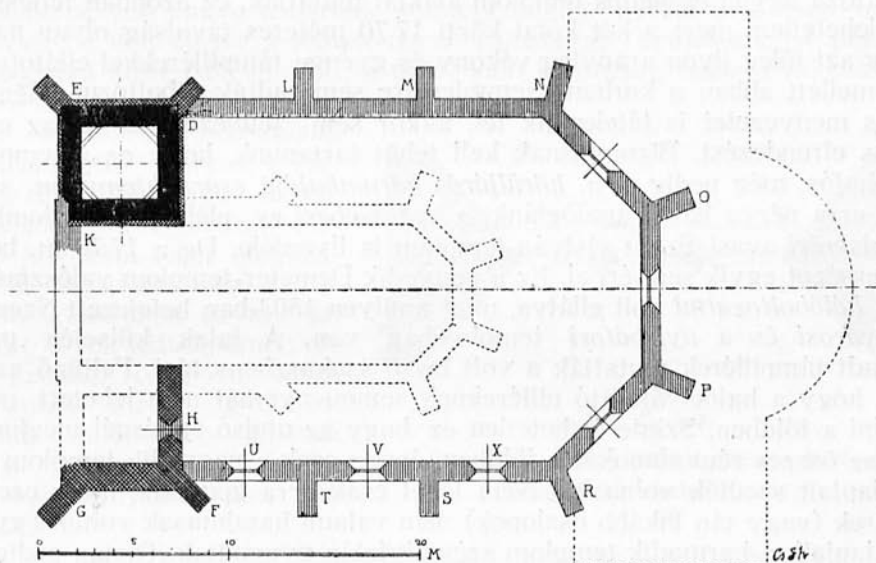

Fig. 5. kép.

A negyedik templom alaprajza. (Szerző felvétele.)
Grundrisz der vierten Kirche.

északi torony maradt meg egészen, a déli toronynak ellenben csak egy kis maradéka menekült meg. Hogy mi volt az oka a pusztulásnak, és ennek mi a pontos időpontja, nem tudjuk. Mindenesetre a XV. században történt ez, lehet, hogy éppen a városunkat ért 1444-iki földrengés volt az oka, amint azt a torony leírásánál megemlítettem. (Dolgozatok, 1925, 71).

A *negyedik* templom egész területét pontosan meg lehetett állapítani. Hiszen a tornyon kívüül megmaradtak egészen az 1913, illetve 1925-ben történt lebontásig a főfalak csaknem teljesen, s a XVIII. sz.-ban lebontott keleti zárófalaknak megtaláltuk az alapját a földben. Szokatlan és a

rendes sablontól eltérő e templom alaprajza, mert nem mutatja a középkori templomok általános idomát, nevezetesen a hajó és az ettől elkülönített szentélyrész jól megkülönböztethető tagoltságát. Ez a negyedik Demeter-templom ezzel szemben egyetlenegy osztatlan és tagolatlan helyiség minden külön szentély nélkül. Különös főleg a templom szélességének és hosszúságának szokatlan aránytalansága. Nem csoda, hogy ez a különös alak megtévesztette annak idején Dudást (Arch. Ért. U. F. IX.), ki ebben az alakban egy elpusztult óriási templomnak a szentélyét vélte látni. A 17.70 m. széles és (előcsarnok nélkül) 24.00 m. hosszú helyiség keleti végén a nyolcszög három oldalával záródik, s a négy szentélypilléren kívül még két-két oldalpillér támogatja az 1.05 m. vastag falakat. A megmaradt falak alaprajza ugyan *egyhajós* templom alakját mutatják, ez azonban teljességgel lehetetlen, mert a két kőfal közti 17.70 méteres távolság olyan nagy, hogy azt főleg ilyen aránylag vékony és gyenge támpillérekkel ellátott falak mellett abban a korban semmiesetre sem tudták átboltozni. Még ha lapos menyzetet is tételezünk fel, akkor sem tételezhetjük fel az egyhajós elrendezést. Bizonyosnak kell tehát tartanunk, hogy ez a templom többhajós, még pedig u. n. *körüljárós háromhajójú csarnoktemplom* volt. Van erre nézve hazai analógiánk, a *Szászsebesi* ev. plébánia-templomban. A *miskolci* avasi Szent István-templom is ilyenféle. De a 17.70 m. belső szélességet egyik sem éri el. Ez a negyedik Demeter-templom valószínűleg u. n. *hálóboltozattal* volt ellátva, mint amilyen 1503-ban befejezett *Szeged-alsóvárosi* és a *nyirbátori* templomban van. A falak külsején megmaradt támpillérek mutatják a volt belső szakaszeosztást. Feltűnő azonban, hogy a hajóelválasztó pilléreknek semmi nyomát nem lehetett megtalálni a földben. Szinte érthetetlen ez, hogy az utolsó építésnél meghagyták az összes régi alapokat a földben, éppen csak a negyedik templom pillérialapjait szedték volna ki? Nem lehet csak arra gondolni, hogy ezek a pillérek (vagy tán inkább oszlopok) nem valami hatalmasak voltak s gyenge alapjaik a harmadik templom szentélyfalán nyugodtak. Onnan pedig az utolsó átépítéskor eltűntek. A régi szentélyen túli részben állott pillérek alapjait azért nem lehetett felkutatni, mert ez a terület már az új fogadalmi-templom alatt fekszik s így hozzáférhetetlen. De a falak belső felületén sem lehetett megtalálni sem faoszlopnak, sem boltozatgerincet tartó, eredeti helyén maradt gyámkőnek, még a nyomát sem.

Ebből a negyedik templomépítésből a két főfalon kívül csak a toronyra ráépített hatodik emelet maradt meg a bontásig úgyszólván teljesen. Részletes leírását már előbb közöltem. (Dolgozatok, 1925, 64—66).

A templom északi ablaktalan hosszfaala nekifutott a torony sarokpillérének s D-nél érintette azt, de úgy, hogy egyáltalán nem volt abba beakötve. Még a vakolatot sem verték le a pillérről akkor, amikor a templomfalat hozzáragasztották. A torony így körülbelül egy vonalba került a fal külső szélével, másik oldalán pedig (K-nál) volt a templom nyugati hom-

lok- és oromfala, amelynek egy részét a torony legutóbbi restaurálásakor értelmetlenül lefaragták és elpusztították. A hajó délnyugati sarkában valószínűleg már nem volt meg a második torony, de két fala és a H-nál levő ablak (bár befalazva) fennállott természetesen akkor is. A templom déli hosszfa egészen úgy, mint a tulsó oldalon az északi, nekifutott az F saroktámpillérnek, de ez sem volt bekötve abba. Itt a második torony helyén valószínűleg már akkor is külön kápolna lehetett, amelynek helyisége nem tartozott a hajóhoz, mert különben lebontották volna a H ablak falát.

A falak *támpilléreiből* megvolt a legutolsó időig hat, kettő-kettő a hosszfalakon (L, M és S, T), egy-egy a szentélyzárás kezdetén (N és R). Az O és P-nél volt pilléreknek csak a fundamentuma került elő. Az N és R pillér be volt építve a barokk szentély falába, a többi is, erősen megfaragva be volt építve a templomhoz ragasztott épületekbe. A pillérek vastagsága átlag 0.85 m. volt, a faltól való kiugrásuk pedig a föld színén 1.70—1.80 m. Eredetileg három szakaszos beosztásuk volt, amelyből azonban a legalsót régen lefaragták, létezését csak a megcsontított esővető kövekből lehet megállapítani. A kiugrásokat mindkét magasságban egykor faragott kövek fedték, amelyekből azonban csak töredékek maradtak meg. Egyébként semmi különösebb dísznek vagy gazdagabb kiképzésnek még a nyomát sem mutatták.

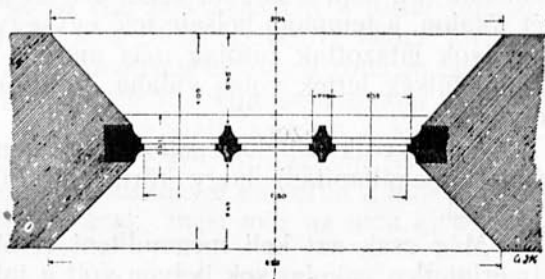

Fig. 6. kép.

A negyedik templom ablaka. (Szerző felvétele.)
Fenster der vierten Kirche.

Az *ablakok* közül csak a déli falon létezett hármat (U, V, X) lehetett megállapítani. Szokatlanul mélyen feküdt az alsó szélük (2.00 m.), magasságuk 8.20 m. volt. Szélességük a falközépen 1.30 m., s beosztásuk hármas volt (6. kép). Homokkőből volt a 0.17 m. vastag keret a fal közepén, az ablakoldalak többi része csak egyszerű sima téglafal. Az ablakkeret alsó kősora (könyöklője) valamivel vastagabb volt. Mint ahogy a falon *lábazati párkány* sehol sem volt, így a szokásos ablakpárkánynak (Kaffgesimse) nyoma sem látszott. Az ablakok közül U be volt falazva, V és X pedig széles barokk ablakokká voltak átalakítva. Sem középoszlopnak, sem az u. n. *mérmű*nek nem maradt meg egy darabja sem. Az ablakfelek köveinek profilja a hanyatló gót stílus tagozását mutatják. A feltételezhető három szentélyablakról nem tudunk semmit, az bizonyos, hogy nem igen különbözhettek a többiektől. Az északi főfalban nem volt ablak, egyáltalán még befalazásnak a nyoma sem látszott. Meg kell említeni még,

hogy ugyanebből a korból való, egy a régi torony északi falában megtalált, befalazva volt kis ablak. Ez minden profilozás nélküli, felül is vízszintes egyenessel záródó, belül 0.39 m., kívül 1.24 m. széles kis ablak, sima ferde ablakfelekkel. A hanyatló gót stíl formája, de nem szerves része a torony-nak, utólag vágták bele, ami a lefaragott téglákon meglátszik.

A templom hajdani koronázópárkánybeli *csatornakövei* és két-három darab *vizköpő-köve* a torony legfelső emeletének barokk falából került elő, ahová másodlagosan be voltak falazva faltölteléknek. Alakjuk és kidolgozásuk a legprimitívebb, minden profil és díszítés nélkül valók, annak bizonyítékeként, hogy milyen egyszerű és szegényes lehetett ez a negyedik templom. Az egyik barokk belső pillér mögött, pontosan a T támpillér irányában, a padlótól 12.00 m. magasságban be volt falazva egy kései gót formájú igen egyszerű díszítetlen faloszlop-fejezet, vöröses színű homokkőből. Nem eredeti helyzetben volt már, hanem lefektetve, még pedig pontosan ott, ahol a gót fal véget ért, és a barokk ráfalazás kezdődött. A két főfalon, a templom belseje felé egy-egy téglányi mélységben olyan kihagyások látszottak (utólag más méretű téglával kitöltve), mintha azok valami fiülkék lettek volna valaha. Pontosán az ablakok alatt voltak elhelyezve.

A negyedik templom *padozatából* nem találtunk semmit, csak annyit lehetett megállapítani, hogy körülbelül 1.00 m.-rel feküdt mélyebben az utolsónál.

Még csak azt kell megemlíteni erről a negyedik templomról, hogy bár érintetlen vakolat sok helyen volt a falakon, különösen ott, ahol a barokk kor falat vagy pillért épített elébe, mégsem lehetett semmiféle festést találni, csak itt-ott látszottak nyomai az u. n. *quáderozásnak*, amely tudvalevőleg a faragott kőfal utánzása. A falak technikai kivitele igen gyarló volt, a 33×18×8 cm. méretű téglákból rendkívül sok volt a törött, sok régebbi, más méretű téglá volt a falakba alkalmazva, szabályszerű téglakötést alig lehetett találni. Csak itt-ott lehetett egy-egy kisebb darabon az u. n. gót- vagy lengyel-kötést megállapítani.

A templom alaprajzából tehát határozottan látjuk, hogy teljesen újonnan épült, csak éppen a megmaradt tornyot használták fel hozzá a régiből. Azonkívül a második torony földszinti részének két fala is belekerült ez újabb építménybe. Az előbbi templomnak a mai Templom-téren volt hajóját vagy annak romjait ekkor lerombolták, úgyszintén a torony melletti szentélyt is. S most úgy állították fel az új templomot, hogy a megmaradt torony a templom *nyugati* homlokfalába került, a templom hajója pedig ettől *keletre*, úgy hogy ez a régi szentély helyét teljesen körül fogta, természetesen földig rombolván le a régi szentélynek még meglevő falait. A megelőző templomok tornyai tehát a templom végén állottak, a szentély jobb és bal oldalán, ezen újabb templomé pedig elől volt, a homlokzat bal sarkában.

A templom alaprajzából, a kibontott falak megmaradt építészeti részleteiből, valamint a téglák méretéből és kötés módjából meg lehetett állapítani, hogy ez a negyedik templom a *XV. század végén*, Mátyás király uralkodásának utolsó idején épült, u. n. *kései*, vagy *hanyatló gót stílusban*.

A templom kései gót korához tartozott egy a templom külsejéhez ragasztott különálló *kápolna* is, amelyről Szeged történetéből értesülünk. Reizner említi (i. m. III. 5.), hogy *Lukács* zágrábi püspök 1501-ben kelt alapítólevele értelmében szülővárosa iránt érzett kegyelete és taníttatása hálájául a Demeter-templom mellett Mária tiszteletére egy kápolnát emeltetett. A kápolnát a püspök a város kegyurasága alá helyezte, s e célra még egy malomhelyet, szőlőt, mészárszéket, egy ménest és 100 forint készpénzt megkülönbézte egyházi szereket is hagyományozott. Ez a kápolna egy régi tervvázlat szerint úgy volt a templom, illetve a torony északnyugati sarkához állítva, hogy a templommal nem függött össze, nem volt közös fala sem, csak a sarka volt odaragasztva a toronyhoz. A kápolna úgy látszik ép állapotban élte át a török hódoltság idejét, mert a visszafoglalás után ebben tartották az istentiszteleteket, a romban heverő, illetőleg katonai raktárnak szolgáló tető nélküli Demeter-templom helyett. Még a templom XVIII. sz.-beli újraépítése alatt is ebben a kápolnában miséztek, egészen addig, míg a templom elkészült, ezután lebontották, mert útban állott. Az 1926. évi ásatások alkalmával előkerült a kápolnának déli alapfala, a többit nem lehetett feltárni, mert már az utca új aszfalt burkolata alatt fekszenek.

Ha arra keresünk feleletet, hogy miért volt ez a kápolna olyan különös módon a templom sarkához illesztve, csak arra gondolhatunk, hogy valószínűleg azért, mert amikor megépítették, még fennállott a harmadik templom hajójának északi fala, amelyet a kápolnaépítés céljára felhasználtak.

V.

A kései gót stíli templom a török hódoltság idején pusztulásnak indult. A visszafoglalás után tető nélkül állott, mert egy 1711-ből való jelentéshez mellékelt tervvázlaton a templom így van jelölve: „Die grosse Kirche ohne Tach“ és ugyanakkor „cede Kirchen“-nek, tehát romban heverő templomnak mondják. A XVIII. sz. elején katonai raktárnak szolgált s később ideiglenes tetővel bírónak említik. Az 1692 óta Szegeden tartózkodó jezsuiták kérték a szegedi várparancsnoktól az akkor raktárnak használt templomot, ígérve azt ha megkapják a plebániát, szent Demeter templomát egy év alatt helyreállítják. A város tanácsa azonban nem adta át nekik s a jezsuiták a nagy árvíz után 1712-ben elköltöztek Szegedről. Az időközben Szegedre jött piaristák kapták meg 1720-ban a szent Deme-

ter egyház plébániáját, és 1723-ban már az akkor Szegeden székelő csanádi püspöknek székesegyházul jelölték ki az ideiglenes tetőzetű templomot. Reizner szerint 1715-ben kezdődött a templom újraképzése, ez azonban csak ideiglenes jellegű lehetett. Mert Hillebrand Pál udvari kamarai elnök 1725-ben szigorú rendeletet intézett a hatósághoz, hogy a plébániát és a székesegyházat haladéktalanul kifogástalan állapotba helyezze. Megkereste az udvari kancelláriát is, hogy ez is szorítsa a város hatóságát rendelete végrehajtására. (Reizner i. m. I. 291).

Az építés még 1725-ben megkezdődött s tartott — valószínűleg megszakításokkal — egészen 1751-ig, mint azt a kapu zárókövén, valamint az egyik homlokzatszobor hátára vésett évszám bizonyítja. A bontás alkalmával meg lehetett különböztetni egy egyszerűbb és egy második gazdagabb, díszesebb kivitelű építkezést.

Hogy ki tervezte ezt a művészi igényeknek is minden tekintetben megfelelő templomot, nem tudjuk. Már a felületes összehasonlítás is megmutatja az akkori osztrák barokk építészettel való szoros rokonságot, a Fischer von Erlach és J. L. Hildebrandt körének művészetére való utalást. Egyetlenegy nevet ismerünk a templomépítés idejéből, *Montelberger* Fülöpét, aki 1725-ben nyerte el a kőművesmunkákat. Hogy ő volt-e a tervezője vagy csak vállalkozója az építésnek, arról forrásunk nem szól. De tekintetbe véve azt a szoros kapcsolatot, amely városunkat és hazánkat abban az időben Bécshez kapcsolta, egészen bizonyosra vehető, hogy vagy Montelberger vagy a templom tervei onnan kerültek le Szegedre.

A templom építését tehát 1725-ben kezdték el, 1727-ben a primás annak a 800 forintnyi összegnek a felerészét, amelyet tizedváltág címen a várostól kapott, később az egész összeget átengedte a Szent Demeter-templom helyreállítására. (Reizner i. m. I, 294). Ugy látszik először új tetőt raktak a templomra, az volt a legsürgősebb munka. ezt a város anyagából készítették. Az összes famunkák vállalati összege 400 forint volt. A téglákat hasonlóképpen a város szolgáltatta a városi téglalevelező kemencéből. (Szegedi Napló 1890. 161, 162. sz.) 1728-ban még temető volt a templom körül, melynek rendezését és azon keresztül a templomhoz vezető út készítését akkor rendelte el a tanács. A tető alá helyezett templomnak 1731-ben még csak nyers falai állottak. Orgonát mégis már 1729-ben vásároltak. Az új homlokzat építése és a torony felmagasítása 1731-ben kezdődött, s a város ezen évi számadásai szerint a toronyba már órát is állítottak s a torony-gommba ekkor emlékiratot is helyeztek. A harangokat csak 1739-ben helyezték el s azokat Falkenstein Béla püspök szentelte fel. Az óra és a két kisebb harangnak az árában 1737—38-ban 175 forintot fizetett a város. A templom külső és belső betakarítása mégis csak az 1746—49-ik évben haitatott végre, ekkor készült el a díszes és költséges tabernaculum, a két mellékoltár s a hajóban négy oltár. Az 1747—48. számadás szerint a kőműveseknek 1700 forintot fizettek ki.

A régi templomból megtartották a tornyot egészen úgy ahogy rájuk maradt a XV—XVI. századból, csak a legfelső emelet három gót stíli ablakát falazták be s az akkor már hiányzó középkori toronysisak helyébe ráépítettek még egy újabb emeletet a harangok részére. Azután befedték a jellemző hagymaalakú tetővel. A gót templom két oldalfalát a támpillérekkel együtt megtartották s a falakat még kb. 2 m.-rel magasabbra emelték. Csak a szentélyrész hátsó falát és két sarokpillérét bontották le a föld szintjéig, mert a barokk stíli szentélyt hosszabbra szabták. (7. kép). A piaristák és a plébánia sekrestyéje kétoldalt csatlakozott a szentélyhez. A gót templom homlokfalából csodálatosképen nem maradt meg, csak egy kis részlet, a torony mellett (K), így az egész hatalmas barokk homlokfal

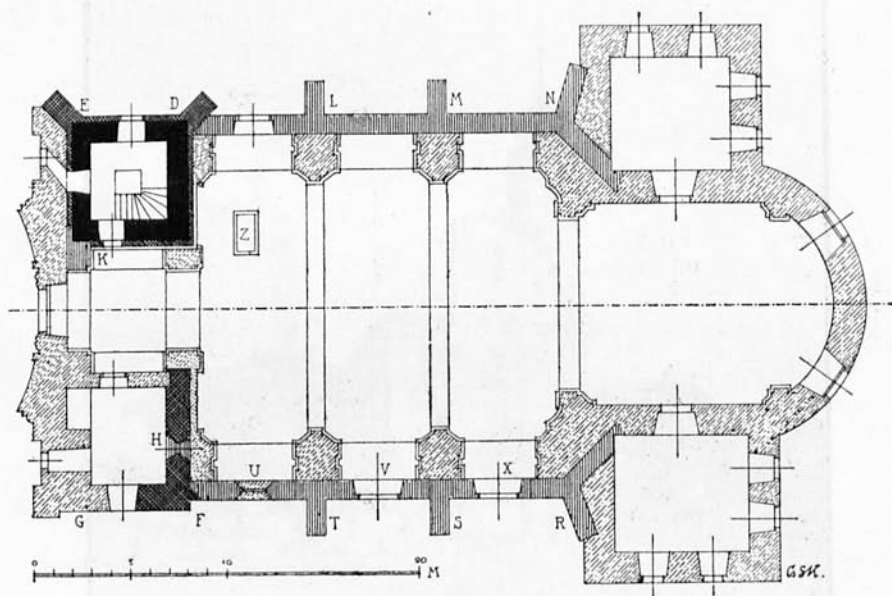

Fig. 7. kép.

Az ötödik templom alaprajza. (Szerző felvétele.)
Grundrisz der fünften Kirche.

újonnan épült, még pedig úgy, hogy a torony elé állítva, ahhoz csak oda-tapasztva, nyugati oldalának legnagyobb részét eltakarta.

A homlokzatfal az osztrák-barokknak, másként jezsuita-stilusnak bár egyszerű, de igen szép arányú, szép és nemes példája volt. Minden barokkos szertelenségtől tartózkodó, de azért nem szegényes, jól egyensúlyozott tömegelosztással, finom profilú párkányokkal és nemes vonalú oromfal-végződéssel, magasan kiemelkedett a sablonos e stílusbeli templomok közül. Még a régi torony is igen jól kapcsolódott a templom külső

képébe. (8. kép). A finom vonalú kőkeretes kapú felett volt a zenekórusra szolgáló egyetlen hatalmas ablak. Két oldalt ettől külön fülkében Szent István és Szent László homokkőből faragott szobra, az oromfal fülkéjében pedig a védőszentnek, Demeternek ugyanolyan kőből való szobra volt elhelyezve.

A templom belseje egyhajós, elég tágas és igen kellemes térhatású volt. Érdekes, hogy a barokk újraépítés alkalmával megtartották a középkori szakaszbeosztást, mert a boltozat hordására emelt hatalmas falpillérek pontosan a külső gót támpillérek irányába voltak elhelyezve. A szent-

Fig. 8. kép.

A Szent Demeter-templom barokk homlokzata.
Ansicht der Kirche des H. Demetrius.

tély kezdetén volt egy-egy hatalmas pillér, amely az u. n. diadalívet hordta, kétoldalt volt még két-két egész (2×2.5 m.) és két félpillér, utóbbiak közül az egyik a torony fala mellett, a másik ezzel szemközt. Ezek a boltozást hordó pillérek egyrészt megkeskenyítették a különben túlszéles hajót, másrészt három-három, mellékoltharok elhelyezésére alkalmas fülkét eredményeztek. Nyugati részen volt a zenekarzat, alatta az előcsarnok és egy külön kápolna. A hajó hossza előcsarnok nélkül 17 m., a pillérek közötti szélessége 12.40 m., szentélye 10×15 m. méretű volt.

A déli falban volt gót ablakok közül az egyiket (U) egészen befalazták, a másik kettőből (V és X.) lapos ívvel záródó barokk ablakot csináltak.

Ennek az *ötödik*, barokk templomnak *kriptája* is volt. Ezen is meg lehetett állapítani a két különböző barokk építéskort. A kriptá lejárata a templom belsejében volt, egy négyszögű kőlap fedte el a lépcső felső nyílását. (7. kép Z). A pincyszerű kriptá hat elkülönített szakaszból vagy kamarából állott, amelyek közül az egyik (9. kép) C az előcsarnok alatt, D a kápolna alatt, E, F és G a déli főfal mentén feküdt, a hatodik, B pedig a lépcső alján, a templomhajó nyugati vége alatt. A kriptá-szakaszok elhelyezésére felhasználták részben az akkor megtalált középkori alapfalat.

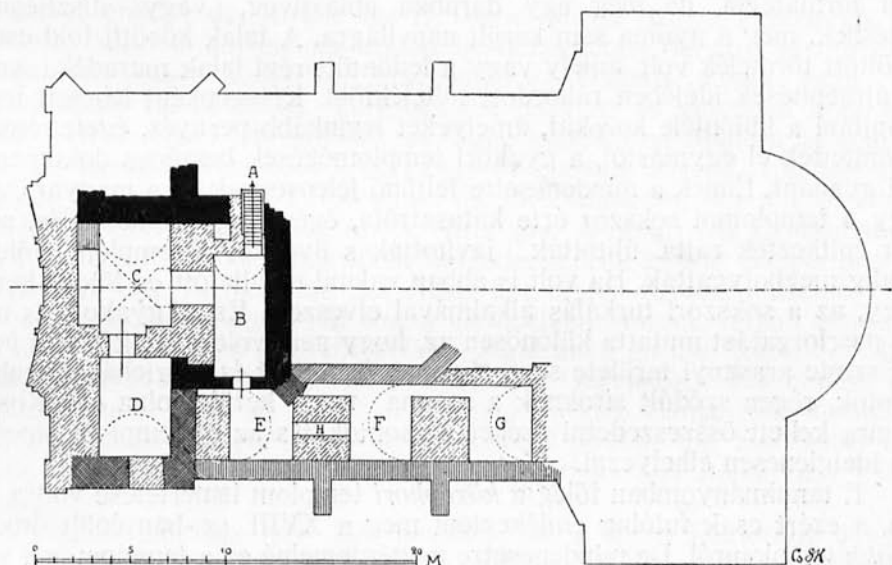

Fig. 9. kép.

Az ötödik (barokk) templom kriptája. (Szerző felvétele.)

Die Krypte der letzten Kirche.

kat, úgy, hogy például a B és C szakasz pontosan az első és második templom szentélyében feküdt, D szakasz a második torony alatt, E, F, és G szakaszok pedig egy közös dongaboltozattal úgy voltak fedve, hogy a boltozatnak egyik széle a kései gót fal alapkiugrására támaszkodott, másik széle pedig részint az első és második templom szentélyfalára, részint a harmadik templomnak erre a célra megfaragott szentélyfalára volt elhelyezve. Ez a három kriptaszakasz eleinte egy helyiség volt s csak a második barokképítés idején különült el háromra, azért mert beleállították a templomhajó fapilléreinek hatalmas alapjait. A kriptá boltozatának le-

bontása alkalmával napvilágra került az első barokk építésből való padlónak néhány töredéke. Erősen lekoptatott $30 \times 30 \times 6$ cm. méretű téglákból állott; a négyzetes lapok egy másik, habarcsba rakott, a templom tengelyére ferdén sorakozó alsó téglarétegre voltak fektetve.

*

Feltűnő és egyszersmind nagyon jellemző, hogy a templom lebontása alkalmával, de még inkább az alapfalak ásásakor semmiféle ilyenkor várható régészeti lelet nem került elő. Sem díszített kő, sem formatégla, de még egy darabka ablaküveg, vagy díszítésnek, festésnek, még a nyoma sem került napvilágra. A falak közötti föld csupa feltöltött törmelék volt, amely vagy a ledöntött régi falak maradáka, vagy az újraépítések idejében ráhordott töltelékföld. Rétegenként lehetett megállapítani a különféle korokat, amelyeket leginkább pernyés, égett rétegek különítettek el egymástól, a gyakori templomégések beszédes dokumentumai gyanánt. Ennek a mindenesetre feltűnő jelenségnek az a magyarázata, hogy a templomot sokszor érte katasztrófa, égés, vagy rombadőlés, sokszor építkeztek rajta, újították, javították s ilyenkor a templom földjét mindig megbolygatták. Ha volt is abban valami elhullatott és földbe került tárgy, az a sokszori turkálás alkalmával elveszett. Ezt a gyakori és alapos megforgatást mutatta különösen az, hogy nem volt a falak körüli földnek szinte arasznyi területe sem, ahonnan összetört és szertehányt emberi csontok, régen szédült síroknak a nyoma nem került volna elő. Kosárszámra kellett összeszedetni ezeket a csontokat s az új templom pincéjében ideiglenesen elhelyezni.

E tanulmányomban főleg a középkori templom ismertetése volt a célom, s ezért csak futólag emlékeztem meg a XVIII. sz.-ban épült ötödik, barokk templomról. De mindenesetre megérdemelné ez a templom is a vele való külön foglalkozást, építéstörténetének részletes megállapítását és művészettörténeti méltatását.

Dr. Cs. Sebestyén Károly.